

Irodalom

1. BARR, K. P.: Rational use of serials resources = Proceedings of the 2nd Blackwell's Periodicals Conference, 1977. p. 72–79.
2. BRENNAN, M. M.: Periodical cancellations: what happened at Hull? BLL Review, 5. kötet, 2. sz. 1977. p. 67–73.
3. CARREIN, L. H.: Periodical review: Newcastle upon Tyne University = Proceedings of the 2nd Blackwell's Periodical Conference, 1977. p. 96–102.
4. PEACOCK, P. G.: The hidden cost of saving: the effect of cancelling periodicals = Aslib Proceedings, 32. kötet, 4. sz. 1980. p. 167–169.

5. WOODWARD, A. M.: Factors affecting the renewal of periodical subscriptions, Aslib, 1978.
6. WOODWARD, A. M.: Replacement of periodical subscriptions by British Library Lending Division services = Interlending review, 6. kötet, 2. sz. p. 39–43.

/BLAKE, M.—MEADOWS, A. J.: *Journals at risk = Journal of Librarianship*, 16. kötet, 2. sz. 1984. p. 118–128./

(Berke Barnabásné)

Gyűjtemények értékelése igénybevételük alapján

A könyvtári gyűjtemények értékelésével kapcsolatos irodalom tanúsága szerint a leggyakrabban használt módszerek az alábbi kategóriákba sorolhatók:

- A gyűjtemény részeinek szubjektív kiértékelése, amit a tárgykörben jártas szakember végez. A szakember bizonyos értelemben külső mércét képvisel, ezzel szembesül a gyűjtemény.
- A gyűjtemény egészének vagy részeinek behasonlítása valamely jegyzékkel, amelyet mint külső mércét fogadtunk el. A jegyzék tartalmazhatja egy másik – az adott tárgykörben különösen jónak elismert – könyvtár állományának részeit, de lehet külön az elemzés céljára készült jegyzék.
- A gyűjtemény kiértékelése korábbi vagy jelenlegi igénybevételének mértéke és típusa alapján.

Mindhárom megközelítésnek vannak problémái és korlátai. A szerző a harmadik megközelítéssel foglalkozik.

Alapfeltevés az állomány igénybevételével kapcsolatban, hogy a múltban mutatkozó igénybevétel a jelenre, a jelenlegi pedig a jövőre vonatkozhat. Ezt a feltevést meggyőző bizonyítékok támasztják alá, amelyek Fussler és Simon 1969. évi klasszikus tanulmányáig nyúlnak vissza. A feltételezés indokoltnak tűnik, az állandóság ugyanis nagymértékben meghaladja a változást. Ez vonatkozik a könyvtárra is. A közkönyvtári gyűjtemények igénybevételét jelentős mértékben befolyásoló érdeklődés megváltozása igen hosszú idő alatt megy végbe.

Kölcsönzési adatok elemzése

A múltban, illetve a jelenben egy meghatározott időtartam alatt kölcsönzött tételek elemzése többféle módon hasznosítható adatokat eredményezhet. Ezek az adatok felhasználhatók például:

- A gyűjtemények kevésbé használt részeinek meghatározására, hogy ezeket kevésbé hozzáférhető, de olcsóbb tárolóhelyeken lehessen elhelyezni.
 - A gyűjtemény központi „magjának” meghatározására, amely a közeljövőben az összes szolgáltatási igények meghatározott százalékát (pl. 95%-át) nagy valószínűséggel kielégíti majd.
 - Az állomány vártól kevésbé, illetve a vártól erőteljesebben igénybe vett szakterületeinek meghatározására az állományfejlesztési politika változtatása céljából.
 - Az erőteljesen igénybe vett tételek meghatározására, amelyekből ezért másodpéldányokat kell beszerezni vagy más módon kell a hozzáférhetőségüket javítani.
- A gyűjtemények tanulmányozása a kölcsönzés tükrében két korszakra osztható: a gépesített kölcsönzési rendszerek előttire és a géppel olvasható adatokra támaszkodóra.

A gépesített rendszerek elterjedése előtt reprezentatív mintákból kell adatokat gyűjteni az elemzéshez. Jain 1967-ben ezeknek két típusát különbözteti meg: az állománymintát és az ellenőrző vizsgálati mintát. Az előző magából a vizsgált gyűjteményből találomra kiválasztott tételeket tartalmazza. Ez az elemzési módszer – amit Fussler és Simon is alkalmaz – feltételezi, hogy minden tétel kölcsönzését dokumentálják valamilyen módon. Ellenőrző vizsgálati minta esetén egy meghatározott időtartam alatt kölcsönzött összes tétel kölcsönzési adatait elemzik. Mindkét módszernek vannak előnyei és hátrányai. Az állományminta, – ha elég nagy – valóban extrapolálható a teljes gyűjteményre. Az ellenőrző vizsgálati minta megbízhatósága viszont – ha túlságosan rövid időszakra vonatkozik – döntési célra korlátozott.

Gépesített körülmények között, többéves időszakra vonatkozóan gyűjthetünk adatokat egy géppel olvasható „archívumba”. Megfelelően tervezett gépesített kölcsönzési rendszerbe be lehet építeni „igazgatási információk”

gyűjtésére és rendezésére szolgáló komponenst, amely az adatokat a rendszer működésének olcsó melléktermékeként „állítja elő”.

A kölcsönzési adatok hasznosságát nem feltétlenül az adatok összetettsége határozza meg. Az egyes szakosztályok igénybevételének csökkenése, illetve növekedése hónapról-hónapra és évről-évre kifejezhető az összes kölcsönzésekhez viszonyítva százalékban (pl. az 59-es szakosztály kölcsönzése 1977-ben az összes kölcsönzések 2,75%-át tette ki, míg 1978-ban 1,34%-át), vagy pedig a szakosztályban létező összes könyvek arányában. Ez utóbbi módszert alkalmazta 1956-ban állományellenőrzésre *McClellan*. Minden hónap meghatározott napján 150 tárgyköri kategóriában külön-külön megszámozták, hogy hány könyv volt a polcon és mennyi volt a kölcsönzés. Egy idő után a gyűjtemény igénybevételi trendje ezzel az egyszerű módszerrel megfigyelhető. Ilyen típusú adatok folyamatosan gyűjthetők gépesített kölcsönzési rendszerekben.

Fussler és Simon 1969-es tanulmánya lényegében a következő kérdéstípust vizsgálta: ha 1970–1975-ben egy reprezentatív mintára vonatkozóan ismerjük a tényleges kölcsönzési százalékot, akkor 1969-ben milyen adatok birtokában jelezhetjük volna előre az 1970–1975-ös igénybevételt? Azt tapasztalták, hogy a múltban megmutatkozott igénybevétel a jelenre, illetve a jelenlegi a jövőre vonatkoztatható. Fussler és Simon felfedezte azt is, hogy egyetemi könyvtárakban pontos igénybevételi előrejelzés készíthető az anyagok kora és nyelve alapján is, kölcsönzési előzményekre vonatkozó bármely hivatkozás nélkül.

Bizonyos célokra nem fontos ismerni a tétel teljes kölcsönzési előtörténetét, csak bizonyos szelektált adatokat, *Trueswell* 1966-ban az utolsó kölcsönzési dátumból kiindulva a gyűjtemény „magjának” kiválasztására leírt egy módszert, amellyel az összes igény 95–99%-a kielégíthető. Tételezzük fel, hogy megfigyeljük egy adott időszak alatt kölcsönzött összes tételt, továbbá az utolsó dátumot, amikor azt megelőzően a tételeket kölcsönözték. E két adatból tervezni lehet a kurrens kölcsönzés megoszlását. A fent leírt, feltételezett helyzetben a folyó kölcsönzések 50%-át teszik ki azok a könyvek, amelyeket előzőleg, az elmúlt két hónapon belül kölcsönöztek ki, 80%-át az elmúlt hat hónapon belül, és 90%-át az elmúlt 18 hónapon belül kölcsönzött könyvek. Más szóval, ha leemelnénk a polcra mindazokat a könyveket, amelyeket az elmúlt 18 hónap alatt legalább egyszer kölcsönöztek, s ezeket külön tárolnánk, az állomány-nak ez a viszonylag kis részét kitevő „mag” a közeljövőben a kölcsönzési forgalom 90%-át adná.

Jain 1967-ben rámutatott arra, hogy a kölcsönzési adatok elemzésében a gyűjtemény részeinek abszolút igénybevétele kevésbé fontos a relatív igénybevételnél. Tételezzük fel például, hogy a matematika egy adott tudományos könyvtár teljes gyűjteményének 12%-át, a

geológia pedig 9%-át teszi ki. Ennek ellenére előfordulhat, hogy a geológia a kölcsönzési forgalom 15%-át teszi ki, míg a matematika csak 6%-ot, a vártnál kevesebbet.

A tényleges és várt felhasználást összehasonlító adatokat könnyen megkaphatjuk gépi kölcsönzési rendszer esetén. Értelmezésük azonban rendkívüli óvatosságot igényel. Az adatok egyszerűen csak jelzik az eltérést az elvárttól, de nem szolgálnak magyarázattal. A tényleges és a várt igénybevétel eltérésének mértéke jelzi, hogy a szakosztály tartalmában és méretében milyen mértékig felel meg a felhasználók aktuális érdeklődésének. A vártnál kisebb mértékben kölcsönzött szakosztály az lesz, aminek tartalma meghaladja a felhasználók igényeit. Ez tartalmazhat nem kurrens tételeket, esetleg olyan tárgykört képvisel, ami iránt hanyatlak az érdeklődés a könyvtár felhasználói körében. Az előbbi esetben az elavult tételeket új anyaggal vagy új kiadásokkal kell pótolni, az utóbbi esetben pedig csökkenteni kell a beszerzést, esetleg teljesen megszüntetni. A túlságosan igénybe vett osztály is „megerősítésre” szorulhat. Mivel a kereslet nagyobb a vártnál, fennáll az a veszély, hogy nem tud megfelelni az aktuális vagy a jövőbeni igényeknek. A „megerősítés” új beszerzéssel, esetleg másodpéldányokkal oldható meg.

Az igénybevétel megoszlása vizsgálható a témaköri megoszláson kívül más szempontok szerint is, pl. a kiadás éve alapján, amely hasznos lehet az állományfejlesztés szempontjából. Géppel olvasható fájlokban ha a felhasználó azonosítási számát összekapcsoljuk a különböző felhasználói jellemzőkkel (pl. foglalkozási adatok), akkor tanulmányozni tudjuk a felhasználói csoportok összetételének változásait, vagy viszonyítani tudjuk a felhasználói jellemzőket az egyes tárgykörökhöz, ebből pedig megtudjuk, hogy ki mit kölcsönöz.

Mivel a gépesített kölcsönzési rendszerekben minden tételnek egyedi azonosítási száma van, adatokat kaphatunk az egyes tételekre vonatkozóan, így kiszűrhetjük a legtöbbet és legkevesebbet kölcsönzött tételeket. Ezeknek az adatoknak az alapján dönteni lehet a többletpéldányok beszerzéséről, illetve valamely tétel kivonásáról az állományból. A kívánt adatokat úgy kapjuk meg, hogy a tételkölcsönzésben töltött napok számát viszonyítjuk a könyvtári nyilvántartási napok számához. Például, ha a könyvtár egy évben 280 napot tart nyitva, az adott tétel pedig 190 napot „hiányzott”, a viszonyítás 190/280. Két példány esetén a potenciális hozzáférhetőség 560 nap.

A kölcsönzési adatoknak adminisztratív döntési célra történő elemzésére számos példa van. *Simmons* 1970-ben a British Columbia Egyetemen egyetlen év kölcsönzési adatainak vizsgálata során több mint 2000 olyan könyvet talált, amelynek a kereslete további példányok beszerzését indokolta.

A leghosszabb időszakot átfogó elemzést – 7 év kölcsönzési adatait vizsgálták – a Pittsburghi Egyetem

Hillman Könyvtárában végezték. A tanulmányról *Kent* számolt be 1979-ben.

A gépesített kölcsönzési rendszerekből kivonható információ mennyisége természetesen nagyban függ a rendszerbe épített adatok típusától és mennyiségétől. *Kazackov és Ivanova* 1975-ben olyan gépesített kölcsönzési rendszert írt le, amelyben minden felhasználónak 8 számjegyű azonosító kódszáma volt. Az első két kód-elem az olvasónak az iparon belüli munkaterületét fejezi ki (pl. papírfeldolgozó ipar), a második kettő a beosztását vagy pozícióját, az utolsó négy pedig a személyi azonosító kód. A könyveket az ETO-számok, a kiadás éve, a kiadvány típusa, nyelve és az adott dokumentumra vonatkozó kölcsönzési politika szerint kódolták.

Házon belüli igénybevétel

A tárgyalta elemzési típusok korlátai az alábbiak:

- Nem veszik figyelembe a könyvtárak „házon belüli” igénybevételét, így az állomány felhasználásáról pontatlan képet adnak.
- A kölcsönzési adatok csak a „sikert” rögzítik, azt nem, hogy mennyi az eredménytelen keresés.

A házon belüli igénybevételről sokkal nehezebb adatokat kapni mint a kölcsönzésekről. Azt azonban kimutatták, hogy a házon belüli igénybevétel aránya az adott könyvtárban viszonylag állandó, feltéve, hogy nem változik meg erőteljesen a könyvtár profilja vagy felhasználói köre. Kimutatták továbbá, hogy a házon belüli igénybevétel valószínűleg párhuzamos a kölcsönzéssel. Tehát, ha pl. a fizikánál ötször több vegyipari anyagot kölcsönöznek, akkor a házon belüli igénybevétel is ezt az arányt mutatja.

A házon belüli igénybevételt vagy a könyvtár összes felhasználójával, meghatározott időtartam alatt együttműködve, vagy a felhasználók egy kiválasztott csoportjával ugyancsak meghatározott időtartam alatt együttműködve lehet mérni. Az első esetben az olvasókat figyelmeztetni kell egy nagyon fontos dologra: minden kézbe vett anyagot az asztalokon kell hagyni, vagy az erre a célra felállított gyűjtődobozba kell tenni. Az adott időszakban naponta rögzítik az igénybevett tételek adatait, mielőtt visszatennék őket a polcokra vagy a fájlokba. Fennáll azonban az a veszély, hogy nem minden olvasó fog együttműködni a kívánt módon, s így a valódi igénybevételről nem kapunk pontos képet. Ennek ellensúlyozására meg kell állapítani, hogy milyen százalékban működnek együtt az olvasók. Ebből kiszámíthatunk egy korrekciós tényezőt, amivel már meghatározható a házon belüli felhasználás valódi aránya. A korrekciós tényező kiszámításához meg kell figyelünk az olvasókat (vagy egy részüket) egy meghatározott rövid időtartamban, s fel kell becslünk, hogy az

igénybevett anyagoknak hány százalékát tették a kijelölt helyre. Ha feltételezzük, hogy az együttműködési százalék független a tárgykörtől, akkor a korrekciós tényezőt alkalmazhatjuk az összes tárgyköri csoportokra. Korrekciós tényező nélkül nem kaphatunk pontos képet a könyvtáron belüli igénybevételről. Az asztalon hagyott anyagok összeszámolása során hiányoznak a polcra visszavitt tételek, továbbá azok az anyagok, amelyeket az olvasó nem is vitt az asztalhoz, hanem rövid szemrevételezés után visszatett a polcra. *McGrath* 1971-ben arra a feltételezésre jutott, hogy ez utóbbi, futólag átnézett könyvek nem minősülnek igénybevételnek. *Harris* azonban 1977-ben olyan adatokat prezentál, amelyek azt mutatják, hogy az anyagok igénybevétele a könyvtárban 20%-kal nagyobb lehet, ha nemcsak az asztalon hagyott dokumentumokat számoljuk. Az eljárás a következő volt: a könyvek egy kiválasztott csoportját a polcokon cédulákkal látták el, amit csak akkor vehetett észre az olvasó, ha levette a könyvet a polcra. A cédula szövege felkérte az olvasót, hogy a könyv átnézése után dobja el a cédulát. Még ez a módszer is félrevezető lehet azonban, mivel a megfigyelt időszakban a könyvet többször is kézbe vehetik.

A másik lehetséges megoldás a reprezentatív minta alapján történő mérés. Az olvasók kiválasztásának legjobb módja, hogy az adott helyen, adott időpontban jelenlévő olvasókat vesszük figyelembe. Ezt a módszert jól illusztrálja *Daiute és Gorman* 1974-ben megjelent könyvében. A felmérés során találomra választottak ki 700 ötperces peródust a könyvtár összesen 8900 ötperces peródusából (ez 60 nap alatt a teljes nyitvatartási időt tette ki). A felmérés során azokat az olvasókat kérdezték meg, akik a kijelölt időben az ugyancsak találomra kijelölt helyekre ültek. Az ötperces periódus során a kérdező az első kijelölt helyre ment, ha itt nem volt olvasó, akkor a következő kijelölt helyre, és így sorban, amíg olvasót nem talált. Ez az eljárás teljesebb képet ad a könyvtári igénybevételről, összefüggésbe lehet hozni a felhasználó típusát az igénybe vett anyag típusával. Másrészt azonban ezzel a módszerrel valamelyest nehezebb vonatkoztatni a meglehetősen komplex mintából a könyvtáron belüli összes felhasználásra egy adott időszakban. Ez a módszer se veszi figyelembe a polcok mellett átnézett anyagot.

A házon belüli igénybevétel tanulmányozása különösen értékes a folyóiratokra vonatkozóan, amit a legtöbb könyvtár nem kölcsönöz. Újabban a nehezebb gazdasági feltételek között a könyvtáraknak gyakran kell felülvizsgálni előfizetéseiket, és bizonyos címeket törölni kell az előfizetési listából.

A kurrens folyóiratállomány értékelésének lehetséges módszerei az alábbiak:

- *Nyers igénybevételi adat:* az összes címet tartalmazó jegyzék összeállítás az igénybevétel gyakoriságának sorrendjében meghatározott időszakra vonatkozóan.

- **Igénybevételi „sűrűség”:** az összes folyóiratcímét tartalmazó jegyzék összeállítása az igénybevétel száma szerinti sorrendben, amit viszonyíthatunk ahhoz az időtartamhoz, amely alatt a kérdéses cím elérhető volt (pl. „A” folyóiratnak, amely 10 éve állományban van, egy bizonyos értelemben kétszer akkora lehetősége van arra, hogy igénybe vegyék, mint „B” folyóiratnak, amire csak 5 éve fizet elő a könyvtár).
- **Hivatkozások száma:** jegyzék összeállítása valamennyi folyóiratcímről, a hivatkozások gyakoriságának sorrendjében (pl. a Science Citation Index és/vagy a Social Science Citation Index adatai alapján).

A különböző módszerek nagyonis eltérő sorrendi listát eredményezhetnek, ezért kíváncsi lehet egynél több ismérv megadása. Line 1978-ban erősen kritizálta azt a módszert, amely a folyóiratállomány elemzése során a hivatkozások számát veszi figyelembe az aktuális könyvtári igénybevételi adatok helyett. A könyvtári igénybevétel, illetve a hivatkozások gyakorisága, valamint a felhasználók véleménye alapján összeállított listák nagyon hasonló sorrendet mutathatnak, de csak az élen. Az értékes folyóiratok vonatkozásában a vélemények azonosak lehetnek, de az élmezőny után, lejjebb a listán, a különböző módszerek következtében jelentős eltérések mutatkozhatnak. A folyóiratelőfizetés törlése szempontjából pedig éppen a listának ez a része jöhet számításba. A döntést végülis a folyóiratok költsége-hatékonysága kell, hogy megszabja.

Bizonyos döntések előkészítése céljára elég meghatározni csak azt, hogy mely folyóiratokat veszik igénybe és melyeket nem, vagy az egyes folyóiratok mely köteteit igénylik.

Shaw 1978–1979-ben egy leegyszerűsített eljárást írt le ilyen típusú adatok gyűjtésére. Amikor egy folyóirat bekötött évfolyamát vagy egyetlen számát tanulmányozás után visszahelyeznek a polcra, egy nyomásérzékeny címkét rögzítenek a kötet gerincére vagy az adott szám borítólapjára. Ez a módszer kimutatja, hogy mely címeket, köteteket, számokat emelték le, de nem számolja az igénybevétel gyakoriságát. Az adatok – hosszabb idő után – jelezni fogják, hogy mely folyóiratokat nem vesznek igénybe jelenleg, illetve nagy valószínűséggel a jövőben sem.

A dokumentumok hozzáférhetőségének vizsgálata

A dokumentumok hozzáférhetőségét azzal a céllal vizsgáljuk, hogy felbecsüljük, képes-e a könyvtár a felhasználóknak a kért dokumentumokat a kért időben nyújtani. Alapvetően két lehetséges megközelítés van:

1. Hivatkozási jegyzéket állítunk össze azokról a dokumentumokról, melyekről feltételezzük, hogy a könyvtár olvasói igénylik, s a jegyzék alapján megállapítjuk, hogy

- a) közülük hány van a könyvtár állományában,
- b) hozzáférhető-e az egyes tételek a teszt idején.

2. A könyvtári felhasználók megnyerése az együttműködésre, a sikertelen keresések okainak felfedése érdekében.

Bár mindkét változat „dokumentumszolgáltatási teszt”, a továbbiakban a szerző az a) pont alattit jelöli ezzel az elnevezéssel, míg a másodikat „a könyvtári hozzáférhetőség vizsgálata” néven ismerteti.

A dokumentumszolgáltatási teszt legnehezebb része a hivatkozások jegyzékének összeállítása, minthogy ennek kell képviselnie az adott könyvtár felhasználóinak igényeit. A könyvtár dokumentumszolgáltatási képességének vizsgálata egy adott tárgykörben megvalósítható, de nehéz. Lényegesen nehezebb azonban mindazt a hivatkozást számba venni, ami reális képet ad a könyvtár dokumentumszolgáltatási képességéről valamennyi tárgykörben. A legkeresztülvihetőbb módszer az összes hivatkozás összegyűjtésére egy adott tárgykörben, ha találmásra összeállítunk egy vizsgálati mintát azokból a forrásokból, amelyekre az adott tárgykör legjelesebb szerzői hivatkoznak. Tételizzük fel, hogy 300 hivatkozáshoz akarunk elérkezni, amit találmásra választottunk ki 2000 hivatkozásból. Ebben az esetben kiválasztunk egy csoport legújabbban megjelent cikket, s ha mindegyik cikkben átlagosan öt hivatkozás van, akkor 2000 hivatkozáshoz 400 cikket kell kiválasztani.

Célszerűbb a 400 cikket egy másik, lehetőleg azonos vagy nagyobb méretű könyvtár folyóiratállományából kiválasztani, mivel sok folyóirat szívesen hivatkozik saját magára, s így a saját állományból összeállított reprezentatív minta nagyobb arányban tartalmazhat olyan hivatkozásokat, amelyek a könyvtár állományában vannak. Tételizzük fel, hogy elfogadjuk ezt a megközelítést, és a folyóiratforrásként kiválasztott könyvtár mondjuk 60 folyóiraatra fizet elő a bennünket érdeklő általános tárgykörben (pl. mezőgazdaság), s a kurrens számokat szabadpolcokon tárolják. Ha mindegyik folyóiratról kiválasztjuk az utolsó 7 cikket, akkor 420 cikket kapunk. Átlagosan 5 cikkel számolva 2100 hivatkozást kapunk, melyből kiválaszthatjuk a 300 tételt tartalmazó reprezentatív mintát. A reprezentatív mintának két nyilvánvaló gyengesége van:

- tartalmaz néhány olyan típusú forrást, amelyre minden valószínűség szerint nem hivatkoznak (pl. hírlap típusú folyóiratok), de a könyvtári felhasználók igényelhetik,
- nem tartalmaz hivatkozásokat a legfrissebb irodalomra, mert a kurrens cikkekben a legfrissebb források legalábbis egyévesek.

Ennek a könyvtári hozzáférhetőség vizsgálata szempontjából van jelentősége, a legtöbb könyvtárban ugyanis valószínűleg a legfrissebb anyag hiányzik a polcokról. Ezt ellensúlyozni lehet oly módon, hogy a legfrissebb irodalomból is felveszünk egy reprezentatív mintát.

Az előbbi példához visszatérve, miután a 420 kurrens cikkből 2100 hivatkozásunk van (végsősoron pedig 300), a 420 közül taláalomra kiválasztunk 50-et, s mint kiegészítő „készletet” használjuk a legfrissebb irodalom hozzáférhetőségének mérésére. A kisebb 50-es csoport korrekciós tényezőnek tekinthető a legfrissebb irodalom mérésében.

A dokumentumszolgáltatási teszt alkalmazása

A dokumentumszolgáltatási teszt, amely 300 hivatkozásra épül, lényegében szimuláció, 300 felhasználót képvisel, akik aznap a könyvtárba jönnek egy-egy bibliográfiai tételt megkeresni. Az egyes tételekről azt akarjuk tudni, hogy

- állományban vannak-e,
- ha igen, hol található a teszt idején.

A tesztelő személy a reprezentatív minta mind a 300 tételét behasonlítja a katalógusokban és más jegyzékekben. Ha a tétel állományban van, megállapítja, hogy hol található. Egyes tételekről csak a könyvtár személyzete tud felvilágosítást adni. A reprezentatív minta minden tételéhez adatlapon rögzítik az eredményt.

A lehetséges eredményekhez előzetesen sebességi kódot állítunk fel. Orr 5 pontos kódjai nagyjából exponenciális skálán helyezkednek el:

1. 10^1	(10 percen belül)
2. $10^1 - 10^2$	(10 perc – 2 óra alatt)
3. $10^2 - 10^3$	(2 óra – 1 nap alatt)
4. $10^3 - 10^4$	(1 nap – 1 hét alatt)
5. $10^4 -$	(egy hétnél hosszabb idő alatt).

A polcon azonnal fellelhető könyv pl. az 1-es sebességi kódot kapja. Ez a kódskála bármely könyvtárban, bármely dokumentumszolgáltatási tesztre alkalmazható. Alkalmazható sebességi kód állományban nem levő tételekre is, mert minden tételről feltételezzük, hogy fénymásolatban vagy könyvtárközi kölcsönzés útján beszerezhető.

Miután a tesztelő személy a reprezentatív minta valamennyi tételéhez bejegyezte a sebességi kódjelet, a részeredményből középátlagot számít, amelyből a könyvtár CI értékét (CI – Capability Index – teljesítő-képességi mutató) kapja.

A CI érték akkor száz, ha a könyvtár a teszt során valamennyi tételt 10 percen belül tudta szolgáltatni, s akkor nulla, ha egyetlen tételt sem tudott egy héten belül szolgáltatni. Ez a mutató akkor hasznos, ha több könyvtár eredményét akarjuk összehasonlítani. Egyetlen könyvtár teljesítményének mérésére kevésbé jó. A dokumentumszolgáltatási teszt fent leírt módja mind az állomány elemzését, mind az egyes tételek vizsgálatát szolgálja.

DeProspro 1973-ban közkönyvtárra alkalmas szolgáltatási tesztet dolgozott ki. A CI helyett a teszt eredményét az alábbi három valószínűség szerint lehet kifejezni:

- annak a valószínűsége, hogy az adott könyvtárállományban van egy könyv – $Pr(O)$
- annak a valószínűsége, hogy az állományban meglevő könyv hozzáférhető – $Pr(B)$
- a könyv hozzáférhetőségének valószínűsége – $Pr(O) \cdot Pr(B)$, vagy $Pr(A)$.

Pl. ha a könyvtár egy 500 tételes jegyzékből – 325-tel rendelkezik, s ebből 130 a polcon van a teszt idején, akkor a képlet: $Pr(O) = 325/500$, vagy 0,65; $Pr(B) = 130/325$, vagy 0,40, és $Pr(A) = 0,65 \cdot 0,40$ vagy 0,26. Ez azt jelenti, hogy ha a felhasználó az 500 tételből egyet keres, ez a tétel 65%-os valószínűséggel a könyvtár állományában van. És ha állományban van, akkor 40% a valószínűsége annak, hogy rendelkezésre áll. Annak valószínűsége, hogy bármely tétel a könyvtár tulajdona és egyben rendelkezésre is áll: 26%.

Rendkívül nehéz – olykor lehetetlen – összes hivatkozást számolni általános témájú gyűjtemény (ilyen a közkönyvtári) értékeléséhez. De Prospro ehhez három mintacsoport használatát javasolja:

- 500 tételes reprezentatív minta kiválasztása a legfrissebb irodalomból az ABRP (American Book Publishing Record) alapján,
- 80 tételes reprezentatív minta folyóiratcikk-hivatkozásokról, a közkönyvtárakban általában fellelhető indexek alapján (pl. Readers Guide to Periodical Literature),
- 500 tételes reprezentatív minta összeállítása a könyvtár saját raktári katalógusából.

Az a) alatti mintacsoport hasznossága kétséges, mert az USA-ban megjelenő összes kiadványból állították össze, s számos olyan tételt tartalmazhat, amelynek előfordulása – akár a legnagyobb könyvtárakban is – nem valószínű. Kisebbségi vagy akár közepméretű könyvtárakban az a kevés tétel, ami szerepel az állományban, nem alkalmas elemzésre. Ezért használják a raktári katalógus (shelflist) alapján összeállított mintacsoportokat, s a kettő kiegészíti egymást. (Az ABRP minta alapján mérhető annak a valószínűsége, hogy a tétel megtalálható-e a könyvtárban, míg a raktári katalógusból vett minta alapján annak a valószínűsége, hogy hozzáférhető-e.)

A könyvtári hozzáférhetőség vizsgálata

A dokumentumszolgáltatási teszt ellen felhozható, hogy a valóságot csak utánozza, s hogy előnyösebb a könyvtár dokumentumszolgáltatási „képességét” vizsgálni, azoknak a „kudarcknak” a felmérésével, amelyekkel a könyvtár valóságos felhasználóinak kell szembenézniük a dokumentumok keresésekor. Ezt a fajta tesztet nevezi a szerző a „könyvtári hozzáférhetőség vizsgálatának”.

A vizsgálatnak számos lehetséges módja van. Leszűkíthető egyrészt arra, hogy az állományban levő tétel a polcon található-e, ha az olvasó keresi. Másrészt elemezhetjük azt a valószínűséget, hogy a felhasználó által keresett tétel

- a gyűjteményben van-e,
- megtalálható-e a katalógusban,
- polcon van-e,
- megtalálható-e a polcon.

Ha fel akarjuk mérni a felhasználók eredménytelen kereséseit egy meghatározott időszakban (pl. 3 hónap), akkor legelőször meg kell nyerni őket az együttműködésre. Ez történhet úgy, hogy a könyvtárba érkező olvasóknak adatlapokat osztunk szét, amelyhez együttműködésüket kérjük. Az adatlap eligazítást tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell az olvasónak feljegyeznie, ha a könyvtárban eredménytelenül keresett valamely dokumentumot. Távozáskor az adatlapot egy kijelölt gyűjtőládába kell dobni. Attól függően, hogy milyenre terveztük az adatlapot, meghatározhatjuk az eredménytelen keresés pontos okát, pl.

- nincs állományban a keresett tétel,
- állományban van, de az olvasó nem találta a katalógusban,
- nem volt a polcon amikor az olvasó kereste,
- a polcon volt, de az olvasó nem találta.

Ha a tétel nem volt a polcon, meg kell határozni ennek pontos okát (pl. kölcsönzésben, kötés alatt volt, hiányzik stb.). Megfelelő elemzéssel „azonosítani” lehet az eredménytelen keresés okait, s intézkedni lehet ezek kiküszöbölésének érdekében.

A leírt módszerekkel nem tudjuk regisztrálni a „teljesítési arányt” (vagyis az eredményes keresést). A vizsgált időszakban előfordult összes sikertelen keresés számának becsléséhez ismernünk kell az adatlapot kitöltő felhasználók arányát. Ezt a találmányra kiválasztott távozó olvasók megkérdezésével állapítjuk meg. Miután ismerjük az „együttműködési arányt”, föl tudjuk becsülni a vizsgált időszakban előfordult összes eredménytelen keresés számát.

Sokkal nehezebb a teljesítési arány (a sikerrel keresett tételek) becslése. A kölcsönzések száma és az eredményes keresések száma közé ugyanis két okból sem tehetünk egyenlőségjelet:

- a kölcsönzési számadatok az „ismert” tételek keresése mellett a „böngészgetett” tételeket is rögzítik, amelyeket az olvasó azért kér ki, hogy megállapítsa, szüksége van-e rá,
- a kölcsönzési számadatok nem tartalmazzák a helyben talált és igénybe vett tételeket.

Megbízható adatokat a sikeres keresések számáról ismét csak az olvasóktól kaphatunk, akiket találmányra választunk ki. Ez a módszer – tekintve, hogy érkezéskor és távozáskor is meg kell kérdezni az olvasókat – időigényes, de teljesebb és megbízhatóbb adatok birtoká-

ba jutunk, mintha az összes felhasználót próbáltuk volna megnyerni az együttműködésre.

Napi 20 interjú esetén – 5 napos munkaidővel számolva – 4 hónap időtartam alatt mintegy 1600 interjút lehet készíteni. Célszerű, ha az interjút készítő személy a bejáratú ajtó közelében helyezkedik el, s a könyvtárba érkező, pl. minden huszonötödik, ötvenedik, hetvenötödik stb. olvasónak azonos kérdéseket tesz fel. Az első kérdésekkel a látogatás fő célját kell tisztázni, s ha az valamely dokumentumok vagy dokumentumtípusok keresése, akkor rá lehet térni az egyes specifikus kérdésekre. A kérdések során meg kell állapítani, hogy az olvasó a keresett tételnek mely bibliográfiai adatait ismeri (az adatlapon rögzítik a választ), s milyen várakozással néz a keresés elé. Az olvasót távozáskor ismét meg kell kérdezni annak tisztázására, hogy

- hogyan kereste a tételt,
- milyen sikerrel,
- milyen magatartást tanúsít a könyvtár és eszközei, valamint személyzete iránt,
- milyen személyiségjegyekkel rendelkezik.

Ezzel a módszerrel egyrészt a teljesítési százalékot lehet meghatározni (ami azt a valószínűséget képviseli, hogy a felhasználó a kívánt tételt a számára szükséges időben megtalálja), másrészt meghatározhatók az eredménytelen keresés legfőbb okai, ismert tétel keresése esetén. Egyben információt is gyűjtünk a felhasználó keresési szokásaira és a könyvtárral szembeni magatartására vonatkozóan.

A módszerek összehasonlítása

A könyvtári hozzáférhetőség vizsgálata, amely a valószínűségi felhasználó sikeres vagy sikertelen keresésére épül, kevésbé alkalmas a különböző könyvtárak összehasonlítására, mint a dokumentumszolgáltatási teszt, mely utóbbi azonos „hivatkozási készlettel” és „azonos módszerekkel” dolgozik.

A könyvtári hozzáférhetőség vizsgálatával a könyvtár teljesítményét értékeljük a jelenlevő felhasználó megfogalmazott (kifejezett) igényeinek kielégítésében. A teszt azonban semmit sem mond a lehetséges teljesítményről, azokkal az igényekkel kapcsolatban, amelyek – valamely okból – nem jelentkeztek igényként a könyvtárral szemben.

Line 1973-ban megkísérelte mérni egy tudományos könyvtár teljesítményét az általa kiszolgált felhasználók látni kívánt igényeivel kapcsolatban. A felméréshez reprezentatív olvasói csoport együttműködése szükséges. Az olvasókat felkérjük, hogy töltsenek ki egy-egy kartonlapot, valahányszor olyan dokumentum-hivatkozással találkoznak, amelyhez tartozó dokumentumra szükségük lenne. A hivatkozás mellett az olvasó följegyzi, hogy milyen – sikeres vagy sikertelen – kísérletet tett a

hivatkozott dokumentum beszerzése érdekében (beleértve a könyvtár igénybevételét is). A kitöltött kartonok a dokumentumok iránti igények reprezentatív mintáját képviselik, s a könyvtárral szembeni látens igényeknek tekinthetők. A látens igényeket behasonlíthatjuk a könyvtár állományával, vagy a hivatkozások jegyzékét felhasználhatjuk dokumentumszolgáltatási teszthez.

A dokumentumszolgáltatási teszt ellen felhozható az, hogy a reprezentatív hivatkozási minta nem a valódi felhasználó valóságos igényeit tükrözi, aránytalanul nagy számban tartalmaz hivatkozásokat olyan tételekre, melyek iránt csekély a kereslet, s így nyilvánvalóan megtalálhatók a polcokon a teszt alatt. A teszt így „felduzzasztott” eredményt mutathat. Ez a kifogás azonban nem feltétlenül igaz, mert abból indul ki, hogy a tétel népszerűsége az egyetlen tényező, ami meghatározza annak valószínűségét, hogy a polcon lesz. *Buckland* 1975-ben bebizonyította, hogy ezt a valószínűséget az állományban levő példányok száma és a tételre érvényes kölcsönzési időtartam is befolyásolja. Jól szervezett könyvtárban a népszerűbb tételek kölcsönzési időtartama rövidebb és/vagy több példány áll rendelkezésre. Ebben az esetben pedig a népszerű és a kevésbé népszerű tételek ugyanolyan valószínűséggel találhatók a polcokon bármely meghatározott időben.

Problémák

A fenti leírt vizsgálatok legnyilvánvalóbb gyengéje, hogy fókuszában inkább a felhasználók igényei, mintsem szükségletei állnak. Valójában a könyvtár kurrens, aktív felhasználóinak kifejezésre juttatott igényeire összpontosítanak. Keveset, vagy semmit sem tudunk meg azoknak az információs igényeiről, akik nem veszik igénybe a könyvtár által nyújtott szolgáltatásokat. Bizonyos fajta könyvtárak felhasználóinak száma egészen kevés, ha összevetjük a potenciális felhasználók számával. Sőt a felhasználóknak sem minden igénye jelentkezik a könyvtár iránti kereslet formájában.

Ismerjük valamelyest az olvasók kívánságait, de lehet, hogy nem sokat tudunk az ezek hátterében levő igényekről. Hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a kifejezésre juttatott igények valódi igényeikkel azonosak. A kifejezésre juttatott igények csak a jéghegy csúcsát jelentik, amely igen kicsi. Kevésbé látható, de a nagyobb részt képezik a valóságos igények és azok igényei, akik még nem használják fel a szolgáltatásokat.

Az a jelenség, hogy a könnyebben megfigyelhető dolgokat vizsgáljuk meg inkább, s nem a legfontosabbakat, ismét felmerül egy másik elemzéssel, a folyóiratok elemzésével összefüggésben. Ahogy *Line* kimutatta, az egyetlen valóságos értékű tanulmánytípus az, amelyik a folyóiratok helyi felhasználását méri, ahogyan ezt a *Pittsburghi Egyetemen* készült tanulmány tette. A házon belüli felhasználásra vonatkozó adatok gyűjtése azonban – bármely jelentősebb időtartamra – nehéz és költséges. Nagy a kísértés tehát, hogy más, sokkal könnyebben rendelkezésre álló adatokkal pótoljuk őket. Általános „helyettesítőszer” a folyóiratjegyzék, amelynek sorrendjét a hivatkozások gyakorisága adja. Ilyen jegyzék alapján az elemzés a már ismert tényeket erősíti csak meg. Bármely tárgykörben a legtöbbet hivatkozott folyóiratok valószínűleg azok lesznek, amelyeket csaknem minden könyvtáros a legjobbnak minősítene, s amelyeket valószínűleg a leggyakrabban igényelnek is az adott szakterület könyvtáraiban. A legtöbb elemzési helyzetben azonban nem a legkeresettebb folyóiratoknak van jelentősége, hanem a legkevésbé igényelt címet akarjuk meghatározni az adott könyvtárban. Másik probléma, hogy sok felmérést nehéz feltűnésmentesen végezni. Bár az értékelés egyfajta minőségellenőrzés, csaknem valamennyi könyvtári szolgáltatás elemzése esetenként – tehát nem folyamatosan – történik. Jelentős előrelépés az elemzési módszertan terén akkor várható, ha – az iparban alkalmazott minőségi elemzéshez hasonlóan – a teljesítést folyamatosan figyelemmel tudják kísérni.

Irodalom

1. BUCKLAND, M. K.: *Book Availability and the Library User*. New York, Pergamon Press, 1975.
2. DAIUTE, R. J.–GORMAN, K. A.: *Library Operations Research*. Dobbs Ferry, N. Y., Oceana Publications, Inc. 1974.
3. DePROSPO, E. R. et al.: *Performance Measures for Public Libraries*, Chicago, Public Library Association, 1973.
4. FUSSLER, H. H.–SIMON, J. L.: *Patterns in the Use of Books in Large Research Libraries*. Chicago, University of Chicago Press, 1969.
5. HINDLE, A.–BUCKLAND, M. K.: *In Library Book Usage in Relation to Circulation = Collection Management*, 2. sz. 1978. p. 265–278.
6. JAIN, A. K.: *Report on a Statistical Study of Book Use*. Lafayette, In. School of Industrial Engineering, Prude University, 1967.
7. KAZAČKOV, D. L.–IVANOVA, T. I.: *Avtomatizacija statističeskogo učeta Vydači literatury v naučnotehničeskij biblioteki = Naučnye i Tehničskie Biblioteki SSSR* 7. sz. 1975. p. 22–28.
8. KENT, A. et al.: *Use of Library Materials: The University of Pittsburgh Study*. New York, Dekker, 1979.
9. LINE, M. B.: *Rank Lists Based on Citations and Library Uses as Indicators of Journal Usage in Individual Libraries = Collection Management* 2. sz. 1978. p. 313–316.

10. McCLELLAN, A. W.: New Concepts of Service = Library Association Record 58. sz. 1956. p. 299–305.
 11. McGRATH, W. E.: Correlating the Subjects of Books Taken Out and of Books Used Within an Open-Stack Library = College and Research Libraries 32. sz. 1971. p. 280–285.
 12. MORSE, P. M.: Library Effectiveness: a Systems Approach. Cambridge, Ma., MIT Press, 1968.
 13. ORR, R. H. et al.: Development of Methodologic Tools for Planning and Managing Library Services = Bulletin of the Medical Library Association 56. sz. 1968. p. 235–267.
 14. SIMMONS, P.: Improving Collections Through Computer Analysis of Circulation Records in a University Library = Proceedings of the American Society for Information Science 7., 1970. p. 59–63.
 15. VICKERY, B. C.: Indicators of the Use of Periodicals = Journal of Librarianship, 1. sz. 1969. p. 170–182.
- /LANCASTER, F. W.: *Evaluating Collections by their Use = Collections Management*, 4. köt. 1–2. sz. 1984. p. 15–43./

(Fazekas Zsuzsa)

A „szürke irodalom” hozzáférhetőségének javítása

Az UAP és a „szürke” irodalom

Az utóbbi időben a könyvtárosok és az információs szakemberek egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadványok (angol nyelvhasználatban: „szürke irodalom”) hozzáférhetőségére és bibliográfiai számbavételére.

Ez a cikk az IFLA egyik „magprogramjával”, a Kiadványok Egyetemes Hozzáférhetőségével (Universal Availability of Publications = UAP) összefüggésben ismerteti ezt a problémakört és a British Library kölcsönzési részlegének (Lending Division) tevékenységét.

Az UAP programja és célja, hogy a közreadott dokumentumok a lehető legteljesebb mértékben hozzáférhetők legyenek valamennyi felhasználó számára, illetve szerényebben: javuljon a hozzáférhetőség mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Ezt a programot egy még átfogóbb koncepció, az Információk Egyetemes Hozzáférhetőségének (Universal Access to Information = UAI) részének kell tekinteni. Az UAP érinti a hagyományos könyvtári tevékenység jó részét, valamint a dokumentációs és információs központoknak a kiadványok gyűjtésével és rendelkezésre bocsátásával kapcsolatos tevékenységét. Megjegyzendő, hogy a hagyományos könyvtár és az információs központ egyre kevésbé különböztethető meg, s hogy az új elektronikus publikálási módszerek fokozatosan, de egyre gyorsabban elmoszák a különbségeket a dokumentumellátásban érdekeltek (pl. könyvtárak és kiadók) között.

A kiadvány (dokumentum) fogalmába („közhasználatra szánt, rögzített információ”) beletartozik a hagyományos és a nem hagyományos csatornákon való terjesztés, s felöleli a kormányzati, ipari, egyetemi vagy kutatóintézeti, jórészt bizalmas jellegű kiadványokat is, melyek közül sok csak évek múltán válik mindenki számára hozzáférhetővé. Az egyetemes hozzáférhetőség elve figyelembe veszi az információk előállításával és terjesztésével foglalkozók – szerzők, kiadók és mások – törvényes jogait.

Az irodalom potenciális felhasználóinak tudniuk kell, hogy mit, hol és milyen formában adtak ki, akár „szürke”, akár „fehér” irodalomról van szó. Ezért növekedett meg az utóbbi két évtizedben a bibliográfiai számbavétel jelentősége, minőségi, formai és gyorsasági szempontból egyaránt. Mindez a publikációk iránti kereslet növekedéséhez vezetett, az igények kielégítése azonban messze a bibliográfiai feltárás mögött kullog.

Az UAP azt tűzte ki célul, hogy a dokumentumról szóló bibliográfiai információ és maga a dokumentum egyidejűleg álljon rendelkezésre. Az UAP program 1977-ben indult, s a munka főleg a propagandára és a kutatásra összpontosult. 1982 májusában már nemzetközi kongresszust rendeztek Párizsban az Unesco támogatásával. A közben eltelt öt esztendőben számos tanulmány készült a könyvtárak és a könyvkereskedelem kapcsolatáról, a beszerzési politikáról, a könyvtárközi kölcsönzésről, a kiadványok nemzetközi hozzáférhetőségéről, az országos tárolókönyvtári programokról.

Az UAP olyan átfogó keret, amelybe az egyes speciális területek, így a „szürke” irodalom problémái és azok megoldása is beleilleszthető.

Általánosan elfogadott értelmezés szerint a hagyományos terjesztői csatornák útján nem beszerezhető irodalmat nevezzük „szürke” irodalomnak. Általában ide sorolhatók többek között a kutatási jelentések, műszaki leírások, kereskedelmi hirdetések, konferencia-közlemények, preprintek, hivatalos kiadványok, fordítások stb.

Nem szükségszerűen „szürke” azonban valamennyi dokumentum, amely a felsorolt típusok valamelyikébe tartozik. (Pl. számos hivatalos kiadvány beszerezhető a könyvkereskedelemben, a konferencia-közlemények megjelennek könyvben vagy folyóiratban.)

A világ irodalmi termésének jelentős része „szürke” abban az értelemben is, hogy terjesztése nincs megszervezve, korlátozott számban jelenik meg, tartalmi vagy formai szempontból kérdéses minőségű. Ezek a jellegze-